

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

Stefan Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, C. H. Beck, München, 2002, 272 p., 26,90 Euro - ISBN 3-406-49295-9

S-a spus, pe bună dreptate, că istoriografia Romei antice se împarte în două părți: *înainte de Mommsen și după Mommsen*¹. Este posibilă, în atari circumstanțe, redactarea unei monografii despre cel mai mare istoric al Antichității, despre cel mai ilustru romanist și epigrafist, ca să ne limităm la menționarea doar a acestor trei domenii², în care Theodor Mommsen l-a întruchipat și pe *rege*³, dar și pe *salahor*³?

Întrebarea este legitimă, pentru că încercările de pînă acum n-au satisfăcut în totalitate⁴, fie prin tratarea unui anumit aspect și ignorarea altora, fie datorită inaccesibilității tuturor arhivelor, unde se găsesc fonduri Mommsen⁵.

A relua o asemenea încercare, acolo unde chiar și Heuss și Wickert nu au împlinit toate așteptările, nu era deloc încurajator și, tocmai de aceea, pînă acum, nu pot fi notate, în afara acestora, decît contribuții de genul celor, *e. g.*, ale lui K. Christ⁶ ori A. Demandt⁷.

O asemenea misiune a fost asumată de tînărul istoric de la Universitatea din Mannheim, **Stefan Rebenich**, devenit, de curînd, **Professor für Alte Geschichte** la Bielefeld.

Puțini istorici ar fi mai calificați ca Rebenich să redacteze o asemenea monografie, care presupune întrunirea competențelor atît ale unui istoric al Antichității, dar și a unui specialist de forță în domeniul istoriei științei. Ori R. însumează, în modul cel mai fericit, ambele competențe. A redactat un număr

¹ H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte. Mit Quellenkunde*³, München, 1982, 6: 'In seinem Schatten stehen alle Späteren, mögen sie sich nun zu seiner Schule bekennen oder nicht – bis auf den heutigen Tag'. De fapt, Bengtson reia spusele lui Adolf Harnack: 'Wer heute Alte Geschichte studiert oder lehrt, der ist Mommsens Schüler' (Rebenich, p. 232).

² Dar fără a uita nicidecum pe neobositul filolog clasic, care a adus contribuții esențiale și în acest domeniu, *e. g.* doar la *Monumenta Germaniae Historica*. Sau *Geschichte des römischen Münzwesens*?

³ În 1891, Ad. Harnack spunea că Mommsen face totul singur, arătînd cu aceasta, 'daß der König sein eigener Kärner sein muß, wenn er königlich bauen will' (R., p. 208).

⁴ Cf. A. Wucher, *Theodor Mommsen. Geschichtschreibung und Politik*², Göttingen, 1968; A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel, 1956; L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie* I-IV, Klostermann, Frankfurt a. Main, 1959-1980.

⁵ *E. g.*, Rebenich a avut acces la fondurile Mommsen din fostul bloc sovietic doar după 1989.

⁶ *Theodor Mommsen und die 'Römische Geschichte'*, în Th. Mommsen, *Römische Geschichte* VIII, ed. W. Kumpmann, dtv, München, 1986, 7-67.

⁷ Cf. *Einleitung* la Th. Mommsen, *Römische Kaisergeschichte*. Nach den Vorlesungs-Mitschriften von Sebastian und Paul Hensel, ed. Barbara și A. Demandt, München, 1992, unde sînt menționate și celelalte contribuții mommseniene ale savantului berlinez.

impresionant de contribuții semnificative în domeniul Antichității⁸, privind teme dintre cele mai diverse, dar și contribuții de o valoare incontestabilă pentru *Wissenschaftsgeschichte*. În această din urmă direcție, aș menționa doar teza lui de habilitare⁹, de peste 1 000 de pagini, despre colaborarea dintre Mommsen și Harnack, ilustrul teolog și istoric al creștinismului, unde face, pe deplin, dovada cunoașterii suverane a secolului XIX-lea cu toate manifestările sale politice, culturale, ideologice și științifice.

Încît a reușit R. să realizeze, în doar 272 de pagini, o biografie excepțională a lui Mommsen, stau mărturie recenziile – mai mult decît elogioase – realizate de mai mulți istorici de vază din Germania, dintre care citez doar pe Chr. Meier¹⁰ și K. Christ¹¹, dar fără a-i uita pe W. Nippel¹² ori pe W. Will¹³. Că biografia scrisă de R. a devenit un veritabil *best-seller* stă dovadă ecoul avut la ultimul *Buchmesse* de la Frankfurt a. Main¹⁴.

⁸ Dacă ar fi să aminesc doar apreciată sa teză de doctorat, *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*, Stuttgart 1992 (Historia Einzelschriften; Bd. 72), pentru a nu mai enumera alte zeci de studii și recenzii.

⁹ *Theodor Mommsen und Adolf Harnack. Wissenschaft und Politik im Berlin des ausgehenden 19. Jahrhunderts. Mit einem Anhang: Edition und Kommentierung des Briefwechsels*, Berlin-New York, 1997.

¹⁰ În remarcabila sa recenzie din *Die Zeit* (02.10.2002), intitulată **Der König, der ein Kärner war**. *Stefan Rebenichs eindrucksvolles Porträt des Althistorikers Theodor Mommsen*, Meier nota, concis, că ‘Stefan Rebenich kennt sich aus, sowohl in den Quellen zu Lebensweg und Wissenschaft Mommsens wie im 19. Jahrhundert’, adăugînd că ‘manches, was er bietet, beruht auf jahrelanger eigener Forschung. Die Darstellung ist übersichtlich geordnet und auch für Außenstehende gut zu lesen. Was man von den Zeitumständen wissen muß, um die Biographie zu verstehen, ist umsichtig bedacht’.

¹¹ În *Süddeutsche Zeitung*, (09.10.2002), Christ sublinia și el că ‘in dem Mannheimer Althistoriker Stefan Rebenich, dem - neben Alexander Demandt - derzeit wohl besten deutschen Mommsenspezialisten mit internationaler Reputation, fand Mommsen endlich einen, wie er selbst, passionierten Gestalter. Souverän werden in Rebenichs Biografie zunächst Herkunft und Werdegang Mommsens besprochen, auch sein anfängliches Schwanken zwischen Jurisprudenz und Geschichte, das für ihn konstitutiv bleiben sollte’.

¹² Pentru Nippel, *Literaturen*, Martie 2003, ‘Rebenichs Buch ist ein gelungenes Beispiel dafür, wie man eine Gelehrtenbiografie als spannend und vergnüglich zu lesenden Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums schreiben kann.’

¹³ La rîndul lui, Will, în *Berliner Zeitung* (14.10.2002), observa că ‘2002 jährt sich die Verleihung des Nobelpreises, 2003 der Todestag zum hundertsten Mal - und rechtzeitig schließt die Mommsen-Biografie des Mannheimer Althistorikers Stefan Rebenich die Lücke, die Wickerts Fragment hinterließ. Rebenich hat die Lehren aus Wickerts Fehlschlag gezogen. Sein Buch ist knapp und behandelt doch den ganzen Mommsen, den Wissenschaftler, Politiker und Menschen. Rebenich zieht mit seinem Buch eine Summe der eigenen wissenschaftlichen Tätigkeit, er ist immer kompetent. Aber seine Verehrung für Mommsen kommt aus der Sache und übersieht nicht die Schattenseiten einer großen Karriere, wiewohl es schwer ist, einen Mann zu kritisieren, der sich selbst am härtesten kritisierte’.

¹⁴ Un simplu *search* în *cyberspace* aduce un număr impresionant de ecouri ale cărții lui R. în rîndurile publicului cult din Germania.

*

În cele ce urmează, voi încerca să prezint cititorului român această admirabilă carte, dar într-un mod mai special. Mai exact, voi insista numai asupra unor anumite aspecte ale vieții și carierei academice și științifice ale marelui Mommsen. Selecția aceasta nu mi se pare arbitrară, întrucât opera și concepția lui istorică sînt relativ binecunoscute în România¹⁵. Pe de altă parte, însă, multe aspecte ale personalității și activității ilustrului învățat sînt, încă, ignorate, iar prezentarea lor detaliată, aici, are – o spun limpede, de la bun început – rosturi propedeutice bine definite, a căror utilitate nu necesită o argumentare suplimentară.

*

Planul expunerii este impecabil, el cuprinzînd toate elementele menite să realizeze o imagine completă a marelui savant. Însoțită de o frumoasă și sugestivă ilustrație mommseniană și, ca orice întreprindere serioasă, și de un *Anhang*, cartea lui R. cuprinde 9 capitole¹⁶: I. *Die Grundlagen: Elternhaus, Schule, Studium*¹⁷; II. *Akademischer Hasard: Entscheidung für Wissenschaft und Politik*¹⁸; III. *Exil und Rückkehr: Zürich, Breslau, Berlin*¹⁹; IV. *‘Unser Werk lobt keinen Meister’: der Wissenschaftler*²⁰; V. *Die Erfindung der Grossforschung: der*

¹⁵ Trebuie notat – ceea ce Rebenich ignorează (p. 86) – că marea sa *Römische Geschichte* a fost tradusă, e drept că foarte tîrziu, și în limba română de către J. Nicolaus - *Istoria romană* I-IV, București, 1987-1991 - ea ajungînd, astfel, și la cunoștința publicului cultivat din România. Traducerea românească și personalitatea lui Mommsen au fost prezentate publicului larg de către E. Condurachi și Zoe Petre. Subliniez și aici, că, din păcate, tălmăcirea românească nu conține și puținele note de subsol ale originalului ! Este o păgubitoare practică a editurilor românești, care-l obligă pe specialist să consulte doar originalul. Un exemplu și mai strigător la cer – dacă tot sîntem aici – este cel al Editurii Meridiane, care a publicat traducerea mării opere a lui E. Rohde, *Psyche*, unde *apparatus criticus* reprezintă aproape jumătate din întregul volum al cărții. Au fost păstrate doar notele referitoare la zeul getic Zalmoxis ! Astfel, pentru specialist, această traducere este complet inutilizabilă !!!

¹⁶ Fiecare din ele cuprinzînd mai multe subcapitole, inspirat denumite, așa cum se observă în notele următoare.

¹⁷ 1. Such, wer da will, ein ander Ziel: das Elternhaus; 2. Non scholae, sed vitae: Aus Theodor Mommsens Schulzeit; 3. Die Universitätsjahre (I): Ausbildung eines Juristen; 4. Die Universitätsjahre (II): Duell, Debatte, Dichtung.

¹⁸ 1. Tagebuch einer Reise: Mommsen in Italien; 2. Politisches Intermezzo: Journalist in Rendsburg; 3. ‘Die schönsten Jahre meines Lebens’: Der Ruf nach Leipzig; 4. Mit Zorn und Eifer: 1848 und seine Folgen.

¹⁹ 1. ‘Eine glänzende Acquisition’: Mommsen in Zürich; 2. Wie ein Inschriftenwerk auszuführen ist: Das Corpus Inscriptionum Latinarum; 3. Nobelpreiswürdig: Die *Römische Geschichte*; 4. Von der Jurisprudenz zur Geschichte, oder: Von Breslau nach Berlin.

²⁰ 1. ‘Am juristischen Denken bin ich zum Forscher geworden’: Der Jurist; 2. ‘Die rücksichtslos ehrliche Wahrheitsforschung’: Der Philologe; 3. Geschichtsschreibung als Kunst: Der Historiker; 4. Das ‘Rasiermesser’: Mommsen als Lehrer.

*Wissenschaftsorganisator*²¹; VI. 'Ich wünschte ein Bürger zu sein': *der Politiker*²²; VII. 'Liebe Marie': *der Mensch*²³; VIII. *Mommsens Nachleben: Impressionen*; IX. *Nachwort*²⁴.

*

Născut la 30 noiembrie 1817, în orașelul Garding din ducatele Schleswig-Holstein, care aparțineau, atunci, coroanei daneze, *Christian Mathias Theodor Mommsen* era cel dintâi născut din cei șase copii ai pastorului Jens Mommsen și ai soției sale Sophie, născută Krumbhaar, fiică unui negustor din Altona.

Primele cuvinte ale cărții lui R. sînt simbolice pentru mediul social și atmosfera familiei și a primilor ani în care a crescut Mommsen: '*Pfarrer hinterlassen nur Kinder und Bücher*' (p. 7). O statistică *sui-generis* asupra originii social-confesionale a 'savanților germani din orice ramură a științei', întreprinsă la începutul secolului XX, de către Johann Friedrich von Schulte, specialist în vechiul drept canonic catolic, a pus în evidență, spre marea surpriză a acestuia, că un mare număr dintre acești savanți erau fii de pastori evanghelici (p.14).

Explicația lui von Schulte²⁵ nu poate, evident, ignora o realitate, chiar dacă, ea este ilustrată, aici, doar de exemplul lui Mommsen, care, exemplar fiind, iese sau ar trebui să iasă, firește, din obișnuitele canoane.

Ca multe alte familii de pastori, și cea a lui Jens și a Sophiei Mommsen lupta cu destule dificultăți materiale, această profesie neaducînd, mereu, așteptata prosperitate. Astfel că Jens Mommsen nu și-a putut permite un preceptor pentru copiii lui, preluînd el însuși misiunea educației lor. Prin urmare, Theodor, Tycho și August au învățat în casă, cu tatăl lor, scrisul, cititul, socotitul, dar și literatura germană, religia, limbi străine, în primul rînd latina și greaca, dar și daneza, limba stăpînirii (p. 15).

Rebenich subliniază, pe bună dreptate, că 'Der Vater vermittelte nicht nur das Wissen'. Mai exact, dincolo de cunoștințele în sine, tatăl a transmis copiilor și etica protestantă a muncii²⁶, etica datoriei, strădania pentru perfecțiune, adică

²¹ 1. Organisation und Assoziation der Arbeit: Die Berliner Akademie; 2. Le bon diable: Mommsen und Althoff; 3. Ordinarius für Römische Geschichte: Hochschulpolitik; 4. Schutzbefohlene oder Papageiengeschlecht? Mommsen und seine Schüler.

²² 1. Viel Feind, viel Ehr? Bismarck, Treitschke und die Antisemiten; 2. Außerparlamentarische Opposition: Mommsen und die Gelehrtenpolitik; 3. Der Traum des Alten Mannes: Die Freundschaft mit England; 4. 'Animal politicum': Vom Bürgersinn eines Liberalen.

²³ 1. 'Kinder erziehen ist ein beschwerliches Geschäft': Die Familie; 2. Der Kärner: Mommsens Arbeitsstil; 3. Der Berliner Salon: Die gesellschaftlichen Pflichten eines Professors; 4. Zwischen 'Dinerstimmung' und Schwermut: Statt eines Psychogramms.

²⁴ 1. Anmerkungen; 2. Bildquellennachweis; 3. Register.

²⁵ Ea venind, incontestabil, din ordinea confruntărilor confesionale: 'Über zwei, höchstens drei Stunden täglich braucht der Pfarrgeistliche für sein Amt, den Rest des Tages hat er für sich zur Weiterbildung und für die Familie' (p. 14).

²⁶ Așa cum rezultă ele din cuvintele psalmistului, în tălmăcirea lui Luther: 'Wenn's köstlich gewesen ist, so ist es Mühe und Arbeit gewesen' (p. 15).

‘virtuțile protestante secularizate’ (p. 15-16)²⁷. Pe acest temei și-a construit Mommsen aspra lui asceză a muncii, autoeducația dusă la absolut, care întregeste explicația realizării mării lui opere, dar și a colosalei lui acțiuni de ‘industrializare’ a cercetării științifice.

Fundamentele așezate de instrucția paternă le-au permis celor doi frați Mommsen mai mari, Theodor și Tycho (n. 1819), înscriși, în 1834, ca *primani* la Liceul Regal *Christianeum* din Altona, să treacă, doar după un an, în rîndul *selectanilor*, adică al celor mai buni elevi din cursul superior, pe care l-au absolvit, la 6 aprilie 1834, *summa cum laude*²⁸ (p. 16-17).

Nu cred că este lipsit de interes, tocmai în această perioadă de completă derută a învățămîntului românesc, să reproduc, pe scurt, programa școlară a liceanului Th. Mommsen. Sub influența concepțiilor noului umanism, introduse în învățămîntul din Prusia de W. von Humboldt, la *Christianeum*, Mommsen avea, ca *selectan*, 32 de ore săptămînal, distribuite astfel: 9 ore de latină, 6 ore de greacă, 3 ore de istorie, cîte două ore de franceză, engleză, daneză, germană, teologie, matematică și cîte o oră de fizică și filosofie, ebraica fiind prevăzută doar pentru cei ce doreau să urmeze teologia (p.17).

Fără a-l idealiza, acest model cultural merită, astăzi, măcar o clipă de meditație din partea societății românești...

Anii de liceu ai lui Mommsen, participant febril la viața culturală a Altonei – prezentați de către R., cu mare forță sugestivă, dar și cu obișnuita sa acribie – ne arată un tînăr însetat nu numai de cunoaștere în sine, lecturînd tot ce-i cădea în mînă și scriind pe cele mai diverse teme²⁹, ci și implicat în organizarea acestei vieți culturale³⁰. Să reținem că această viață culturală și, în speță, amintita societate a *selectanilor* era puternic marcată de concepția că *știința* deține o funcție educativă intrinsecă, iar exercitarea ei contribuie la educarea moral-spirituală a individului³¹ (p. 21).

Incontestabil, *selectanii* de la *Christianeum* nu puteau rămîne indiferenți la curentul dominant al epocii, al idealului liberal al autonomiei și libertății, decurgînd din ideile Revoluției Franceze, neîmplinite pentru că, scria Mommsen, monarhii și-au înșelat popoarele *optima forma* (p. 22). Pentru el, emanciparea trebuia să transforme profund totul și să aducă eliberarea de apăsătorul trecut și, totodată, victoria progresului, a rațiunii și libertății. Singurul mijloc sigur de a-i elibera pe

²⁷ Deși, mai tîrziu, a devenit ateu, după ce a trecut prin deism, (p.13), Mommsen va păstra mereu afectele anticatolice, ca și adversarul său politic, Bismarck (p.15). Să reținem, de asemenea, că, din perioada școlarității, Mommsen voia să fie apelat cu *Jens* și nu cu *Theodor*, un antroponim prea religios conotat (p. 12).

²⁸ Ca să poată urma acest renumit liceu centenar, Mommsen a trebuit, pentru a completa sumele modeste obținute de acasă și stipendiile la care concura, să fie și meditator privat.

²⁹ Articole, recenzii, însemnări zilnice, dar și interesante versuri.

³⁰ Membru, apoi *quaestor*, *archivarius*, *praeses*, *secretarius* al *Altonaer wissenschaftliche Verein*, întemeiată de *selectanii* de la *Christianeum* în a. 1828 (p. 20).

³¹ Așa cum sublinia același W. von Humboldt: ‘Denn nur die Wissenschaft, die aus dem Innern stammt und in’s Innere gepflanzt werden kann, bildet auch den Charakter um’ (p. 21).

oameni din aceste lanțuri era, potrivit tânărului Mommsen, *libera educație*, adică aceea care ar fi creat posibilitatea chiar și femeilor ‘să se simtă cetățene ale lumii și nu doar niște sclave casnice, înconvoiate, fără aer și lumină’ (p. 22).

În căutarea febrilă a unui sistem de norme și valori, tânărul Mommsen nota că omul trebuie să țintească neclintit către ‘un caracter pe deplin educat’, iar ‘orice pasiune trebuie subordonată rațiunii’, astfel încât, credința în virtuțile științei o înlocuia pe cea în Dumnezeu, iar rațiunea trecea în locul religiei (p. 23).

Rebenich subliniază, pe bună dreptate, că, acum, au fost așezate temeiurile concepției încrederii neclintite în progres, pe care Mommsen a profesat-o pînă la apusul vieții. *Christianeum* a consolidat educația primită acasă, a valorilor protestantismului luminat și secularizat, avînd drept *credo* autoeducația prin muncă disciplinată, libertate și autonomie, urmărind înlocuirea vechii societăți a stărilor privilegiate cu societatea civilă a meritocrației (p. 23).

Prin urmare, diploma de bacalaureat obținută de Mommsen la *Christianeum* era mai mult decît un simplu ‘permis de intrare’ într-o Universitate, ea îl califica pe tânărul educat în spiritul noului umanism și al efortului susținut, în modul cel mai direct pentru ‘știința ca profesie’ (p. 23).

Anii studenției lui Mommsen la Kiel, o Universitate provincială³² - dar dar, totuși, modernă în concepție și spirit³³ – sînt descriși de R. cu aceeași suverană cunoaștere a istoriei Universității și a științei secolului al XIX-lea (p. 23-36). Este epoca înnoirilor, aduse, în spațiul german, de Revoluția Franceză și de războaiele napoleoniene, epoca aceluși special *risorgimento* german, dar și timpul în care știința germană își creează bazele pentru marea ei ofensivă creatoare din a doua parte a secolului XIX.

Știința dreptului era, atunci, dominată de disputa dintre *romaniști* și *germaniști*, deschisă, în primul rînd, de opera lui Savigny, archegetul noii ‘Școli Istorice a Dreptului’. Această dezbatere se va extinde și îmbogăți și prin intervenția filologilor clasici – Wolf, Niebuhr, Böckh³⁴, Lachmann etc. – constituind, în cele din urmă, *Altertumswissenschaft*, întemeiată pe principiul investigării tuturor categoriilor de izvoare istorice, indiferent dacă, așa cum spunea Jahn, ‘ele sînt transmise pe metal, marmoră, pergament ori hîrtie’³⁵ (p. 33).

³² Studenția lui Mommsen la Kiel și alegerea studiilor juridice au fost determinate tot de aceeași precaritate a mijloacelor materiale ale familiei, care nu le putea oferi celor trei fii posibilitatea de a studia la marile Universități germane ale timpului: Göttingen, Berlin, Leipzig ori Bonn (p. 23).

³³ Inspirată din aceiași concepție humboldtiană, care profesa osmotica relație dintre *Lehre und Forschung*.

³⁴ Care pune în evidență conceptul de ‘*Totalität der Tatsachen*’. Dar cine-și mai aduce aminte, în acest sens, de ‘prăfuitul’ Böckh, cînd toți jură, astăzi, doar pe ‘Școala Analelor’ ?

³⁵ Așadar, încă o afirmare, mai timpurie decît altele mult mai tîrzii dar mai glorioase, a pluralității categoriilor de izvoare istorice.

Mommsen – care alesese ca materie principală dreptul roman – va urma principiile savignyene³⁶, fără a ignora, totuși, și obiecțiile venite din partea adversarilor³⁷, așa cum vom vedea în *Römisches Staatsrecht*.

Determinat spre studii juridice, datorită nevoii materiale³⁸ și nu ‘erosului științific’ (p. 34), Mommsen urmează însă, datorită unei caracteristici a Universității din Kiel, și o seamă de alte discipline aparent ‘extranee’³⁹ – filologia clasică, cu Jahn⁴⁰ și Droysen⁴¹, istoria⁴² cu Dahlmann, Waitz⁴³, Droysen și Hanssen⁴⁴, filosofia și, temeinic, limbi străine.

Deși semnificația acestui *Studium Generale* pentru viitoarea lui carieră științifică este incontestabilă, R. ne atrage atenția că, totuși, ‘Mommsen hatte ein juristisches, kein philologisches Studium absolviert’, așa cum sublinia marele savant însuși, în 1893, la jubileul a 50 de ani de la susținerea doctoratului (p. 34).

La sfârșitul studiilor universitare, în a. 1843, Mommsen își trece, cu distincție, examenul de jurist la Curtea Supremă de Apel din Kiel, pentru ca, peste câteva luni, în noiembrie, să devină *Doctor iuris, summa cum laude*, al Universității din Kiel. În acest interval de timp, el meditează la redactarea unei teze de habilitare, o premisă esențială pentru o carieră universitară la Kiel, dar, foarte repede, își dă seama că totul este iluzie⁴⁵, în condițiile lipsei sale totale de mijloace economice (p. 41).

Pentru a-și ține zilele, se va angaja ca suplinitor la pensionul de fete din Altona al mătușilor lui materne, scriind, ocazional, în diferite gazete, unde abordează subiecte politice, literare, dar și cronica teatrală a Hamburgului.

Este salvat, **ca om de știință**, surprinzător, de către coroana daneză, care, trecându-i cu vederea agitația politică național-germană, îi acordă excepționalului absolvent de Kiel, Theodor Mommsen, *supus danez*, marea bursă daneză pentru

³⁶ Apărate, la Kiel, de către G. Chr. Burchardi, autorul unei sistematice expuneri despre *Institutiones*.

³⁷ Reprezentate de către J. Fr. Kierulff, ‘pandektolog’ și J. Christiansen, filosof al dreptului, hegelian.

³⁸ Tot ele îl vor obliga – din nevoia de a obține vitalele stipendii – pe tânărul adept al școlii istorice a lui Savigny, să se exercite pe terenul cercetării științifice într-o manieră care se înscria în vechea tradiție a studiilor juridice.

³⁹ Cuprinse, în terminologie germană, într-un fel de *Studium Generale*.

⁴⁰ Școlarul, la Berlin, al lui Böckh și al lui Lachmann, acesta din urmă fiind fondatorul științei moderne a textului.

⁴¹ Și el filolog clasic și elev al aceluiași Böckh.

⁴² Care nu exista ca o specializare – administrativ vorbind – de sine stătătoare. *E. g.*, istoria Antichității nu se eliberase, încă, de dominația filologiei clasice.

⁴³ Un strălucit elev al lui L. von Ranke. Să menționăm că Tocilescu îl utilizează pe Waitz în a sa *Dacia înainte de romani*, București, 1880.

⁴⁴ Istoric al agriculturii și economist, el a exercitat, împreună cu Jahn, cea mai puternică influență – dintre profesorii din afara Facultății de Drept – asupra tânărului Mommsen, așa cum vor arăta, ulterior, lucrările acestuia (p. 32).

⁴⁵ Pentru că, după cum îi scria el lui Jahn, candidații (Privatdozenten) la cariera universitară năvălesc la Kiel, ‘precum lăcustele’ (p. 41).

călătorie și cercetare. Semnificația întreagă a acestui stipendiu – care i-a asigurat doi *Lern- und Wanderungsjahre*, decisivi pentru formația lui științifică – o subliniază Mommsen însuși, în a. 1875, într-un discurs în Parlamentul Prusiei, al cărui membru era. În acest discurs, Mommsen susținea necesitatea creării unei fundații pentru sprijinirea tinerilor savanți germani, care-și susținuseră teza de habilitare⁴⁶: ‘Ich wäre ohne Zweifel nicht Gelehrter, wenn ich nicht als geborener Schleswig-Holsteiner in der Lage mich befunden hätte, als – wie man es damals offiziell formulierte – königlich dänischer Untertan ein Reisestipendium zu erlangen, welches in dieser Weise keinem preußischen Studenten gegeben wird’ (p. 44).

Proiectul italian al lui Mommsen – sugerat de Jahn și încurajat de Savigny, Lachmann și Böckh⁴⁷ - urmărea o reeditare comentată a legilor romane. Și cum tradiția epigrafică a temei este semnificativă, era evident că interesul tînărului învățat se va îndrepta, de la bun început, spre epigrafia latină (p. 44). Nu este lipsit de interes să arătăm că Mommsen se oferă drept colaborator francezilor⁴⁸, care voiau să realizeze un mare *corpus* epigrafic, doar cu condiția să i se acorde partea *de legibus et senatus consultis* !

S-a întâmplat însă că proiectul francezesc a eșuat – din fericire ? – ceea ce i-a creat posibilitatea lui Mommsen să realizeze el, mai tîrziu, marele *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Grandioasa operă a fost posibilă însă – așa cum subliniază și R. – tocmai pentru că Mommsen a fost bursierul regatului Danemarcei și, astfel, a putut ajunge în Italia, de unde *juristul* s-a întors *epigrafist*⁴⁹ (p. 45).

Ajuns în Italia, după un sejur parizian plin de experiențe intelectuale de neuitat, Mommsen – după ‘stagiul’ la Borghesi⁵⁰ – cutreieră, *cum sociis Capitolinis* de la *Istituto di Corresponzenza Archeologica*⁵¹ - Italia⁵² pentru a cerceta inscripțiile *in situ*, adunînd un număr imens de documente, mînat, inexorabil, de ideea realizării marelui *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

⁴⁶ Numiți, cu terminologia germană, **Privat-Dozenten**, condamnați – ca de altfel și astăzi, dacă nu reușesc să ocupe o catedră – nu numai la șomaj și foame, ci la dispariția lor ca forțe promotoare ale științei !

⁴⁷ Liderii Academiei de la Berlin. Aceștia i-au asigurat și fonduri suplimentare, iar ‘Exceleța sa, dl Ministru de Stat’ Savigny l-a consiliat ca, în Italia, să-l frecventeze, neapărat, pe Bartolomeo Borghesi, cel mai mare epigrafist al timpului.

⁴⁸ Academia berlineză renunță la continuarea planului filologului danez Olav Kellermann, repausat în 1837, care propusese realizarea unui *Corpus Inscriptionum Latinarum*, tocmai la vestea că guvernul francez intenționa sprijinirea unei atari opere (p. 44-45).

⁴⁹ Dacă putem glosa pe marginea celor spuse de Mommsen însuși – la împlinirea a 60 de viață – tocmai despre această călătorie de studii în Italia: ‘*Der Jurist ging nach Italien – der Historiker kam zurück*’ (p. 51).

⁵⁰ Care i-a arătat importanța ‘autopsiei’ pentru un *corpus* epigrafic și care trebuia să fie realizat pe regiuni. Tot Borghesi i-a atras atenția și asupra importanței relațiilor dintre epigrafe și monede, semnificative pentru istoria romană majoră și, în egală măsură, pentru cercetarea realităților dreptului public roman.

⁵¹ Viitorul celebru **Deutsches Archaeologisches Institut** din Roma.

⁵² Mai ales regatul Neapolelui, adunînd materialul pentru volumul-model pentru viitorul **CIL**, din 1852, *Inscriptiones regni Neapolitani Latinae*.

Experiența italiană a fost decisivă, pentru epigrafistul și istoricul Mommsen, așa cum rezultă din scrisoarea trimisă lui Jahn, în care tînărul savant fixează metoda de lucru a epigrafiei moderne, ‘wir haben eigentlich drei Hauptteile zu bearbeiten: die Steine selbst, die handschriftliche Sammlungen und die Literatur’⁵³.

Numai că acest revoluționar *Credo epigraphicum* îl va duce în conflict cu Academia de la Berlin, unde susținătorii lui, respectiv Savigny, Lachmann și Gerhard, sînt covîrșiți de către partizanii lui Böckh. Acesta nu este deloc dispus să recunoască dureroasa realitate că opera începută de el, în 1815, *Corpus Inscriptionum Graecarum*⁵⁴, este, practic, deja învechită, întrucît nu era întemeiată pe autopsie⁵⁵, ci avea la bază doar vechile culegeri editate anterior. Consecința a fost că Mommsen nu a obținut, acum, suportul financiar pentru a-și putea lansa proiectul marelui său **CIL** (p. 51).

Respingerea acestui proiect îl lăsa pe Mommsen într-o foarte precară stare financiară. Tînărul savant, care uimise lumea științifică internațională – nu numai prin valoarea contribuțiilor sale, ci și prin viziunea și capacitatea organizatorică extraordinare, prin tenacitatea ieșită din comun cu care urmărea împlinirea proiectelor angajate – se vede, acum, nevoit să revină la pensionul de domnișoare din Altona, condus de mătușile lui materno, întrucît familia nu-i putea asigura existența, pînă cînd el ar fi găsit vreo catedră universitară (p. 52-53).

Numai că meditația asupra nenorocitului destin personal n-a durat mult, pentru că revoluția de la 1848 a cuprins și ducatele Schleswig-Holstein, dornice de a se desprinde de Danemarca. Liberal convins și patriot luminat, Mommsen s-a prezentat voluntar la înrolarea în armata celor două ducate răsculate. Declarat inapt pentru serviciul militar, Mommsen va intra, cu toată pasiunea – ca editorialist la *Schleswig-Holsteinischen Zeitung*, ziarul guvernului revoluționar – în vîltoarea evenimentelor, militînd, ca liberal moderat, pentru unitatea germană în jurul Prusiei⁵⁶, dar cu excluderea Austriei. Mommsen a preluat conceptul romantic de *Kulturnation*, pe care-l va dezvolta, în sens liberal, în cel de *Staatsnation*. Avînd sub ochi experiența terifiantă a Revoluției Franceze, liberalul Mommsen respinge *de plano* formula republicană, pledînd pentru monarhia constituțională sub forma unui imperiu german, cu o dinastie prusiană. Astfel, principiul suveranității poporului, exprimat prin funcționarea unui Parlament ales și care controla guvernul, era asigurat pe deplin, Mommsen justificîndu-l, juridic, chiar cu argumente din dreptul public al Romei republicane (p. 53-57).

⁵³ Ceea ce R. numește, sugestiv, ‘das trinitarische Credo der Epigraphik’ (p. 50).

⁵⁴ Pentru istoricul editării epigrafelor grecești, cf. R. Malcolm Errington, Kl. Hallof, *Inscriptiones Graecae*, Berlin, 2002, 14 u.

⁵⁵ *Ibidem* 16: ‘... nachdem Mommsen in seiner Denkschrift von 1847 “Ueber Plan und Ausführung eines Corpus Inscriptionum Latinarum” die Autopsie aller erreichbaren Inschriften zum Grundprinzip der Epigraphik erklärte’.

⁵⁶ Mommsen sublinia cu tărie că ‘Wir anderen Deutschen brauchen Preußen notwendiger als Preußen uns’ (p. 55).

Desigur, liberalul Mommsen nu avea cum să placă majorității conservatoare a guvernului revoluționar, așa că a intervenit un divorț, apoi o relativă împăcare, care nu a ținut mult, astfel încât pasionatul jurnalist se vede iarăși pe drumuri (p. 57).

Pe când rătăcea, adînc dezolat, prin Frankfurt, sperînd că va găsi ‘cumva o slujbă, chiar și la vreo obscură gazetă’, Otto Jahn – profesorul și prietenul lui⁵⁷, aflat, acum, la Leipzig – îi dă o veste neașteptată: Uni Leipzig îl ‘cheamă’, oferindu-i, la Facultatea de Drept, o ‘profesură extraordinară’, adică, oarecum tradus⁵⁸, un post de conferențiar universitar. Deși salariul era foarte modest, tînărul savant nu a pregetat o clipă să accepte acest *Ruf*, care-l scăpa de înfiorătorul ‘*Journalisieren*’, astfel că, la sfîrșitul lui octombrie 1848, își susține prelegerea inaugurală consacrată misiunii școlii istorice a dreptului. De altfel, Mommsen însuși definea perioada Leipzig drept ‘anii cei mai frumoși ai vieții mele’ ! (p. 57 u.).

*

Spațiul larg acordat adolescenței și perioadei de formare a lui Mommsen se justifică, așa cum am precizat anterior, din rațiuni propedeutice. Dar, poate, și datorită nostalgiei după un paradis pierdut...

*

La 31 de ani, stăpînind la modul absolut instrumentarul metodologic al profesiei și intrat, prin deținerea unei ‘**profesuri**’, în sistemul academic german și internațional, Mommsen se află, acum, în situația de a-și materializa proiectele, potrivit concepției sale generale despre rosturile care trebuie să guverneze *Altertumswissenschaft*.

R. expune cu mare forță sugestivă și episoadele mai puțin faste ale acestei fascinante aventuri intelectuale – exilul⁵⁹ la Zürich, unde devine, de astă-dată ‘*Ordinarius*’ pentru drept roman la noua Uni Zürich, între a. 1852-1854 (p. 63-80), apoi ‘stația de așteptare’ de la Uni Breslau, dintre a. 1854-1857 (p. 98-107), pentru a ajunge, în final, la marea Universitate din Berlin. Ele nu au constituit însă vreun obstacol în calea activității științifice a lui Mommsen, desfășurată cu nepotolită pasiune și întemeiată pe un efort de o intensitate și constanță neobișnuite, avîndu-și izvorul în deja menționatele valori etice protestante secularizate⁶⁰.

Aceeași acribie și putere de pătrundere în esența lucrurilor arată R. și în analiza pătrunzătoare, admirabil sintetizată, a celor trei opere fundamentale ale lui Mommsen: *Römische Geschichte*, *Corpus Inscriptionum Latinarum* și *Römisches*

⁵⁷ Cel care a dezvoltat necesara diplomație pentru a-l convinge pe ministrul culturii din regatul Saxoniei, pentru ca Mommsen să primească această *profesură* de drept roman.

⁵⁸ Trebuie să spunem că între sistemul german și cel românesc actual, în această privință, este o distanță ca de la cer la pămînt, asupra căreia nu este locul să insistăm aici.

⁵⁹ Ca urmare a atitudinii sale politice din timpul revoluției din 1848-1849, la care a continuat să participe și la Leipzig, neînțelegînd să se retragă într-o aurită *Gelehrterstube*.

⁶⁰ Acum sînt publicate un mare număr de lucrări definitorii pentru opera și concepția marelui învățat, e. g., *Inscriptiones regni Neapolitani Latinae*, modelul pentru viitorul *CIL*, *Inscriptiones Confoederationis Helveticae Latinae*, *Die Schweiz in römischer Zeit*, *Römische Geschichte* I-III, *Edictum Diocletianis de pretiis*, *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat* etc.

*Staatsrecht*⁶¹, punînd în evidență formația complexă a savantului: filolog clasic⁶², epigrafist, istoric și jurist (p. 80-134).

Actualitatea operei lui Mommsen este incontestabilă. Principiile după care el a purces la editarea marelui *CIL* sînt urmate și astăzi cu aceeași consecvență. *Das römische Staatsrecht*, cu toate contestatțiile moderne⁶³, rămîne aceeași genială operă, imposibil de egalat, care constituie un *monumentum aere perennius* al științei germane, dar și al celei universale. Nimeni nu poate studia, astăzi, istoria romană nu numai sub unghiul mai restrîns al dreptului ei public, ci și în totalitatea ei – dacă vrea să merite numele de istoric – fără să plece de la monumentalul '*Codex Mommsenianus*'⁶⁴. În egală măsură, *Römische Geschichte* este și astăzi cea mai strălucitoare istorie a Romei republicane, cu toate reproșurile – acceptate de Mommsen însuși – aduse stilului, cîteodată prea apăsător jurnalistic, și unora din judecățile de valoare, uneori, mult prea nedrepte⁶⁵. Nimeni nu a arătat, pînă acum, o atît de profundă cunoaștere a izvoarelor istorice ca Mommsen. Lăsînd la o parte discuțiile savante, dar fără a ignora contribuția predecesorilor – pe care îi probezește, uneori, cu violență -⁶⁶, Mommsen se concentrează asupra extragerii liniilor de forță ale istoriei romane, pe care o înțelege ca un proces complex ai cărui

⁶¹ Pe care și R. îl consideră, pe bună dreptate, *opus magnum* în 'panoplia' mommseniană (p. 109), tocmai pentru că savantul a reușit să codifice dreptul public roman, adică tocmai esența statului roman.

⁶² Despre activitatea lui Mommsen ca filolog clasic - cu adevărat înspăimîntătoare ! - R. ne dă o imagine sugestivă la p. 121-127.

⁶³ E. g., Fr. De Martino, *Storia della Costituzione Romana*² III, Napoli, 1973, 13, unde pune în discuție, după Heuss, teza mommseniană a 'adversității naturale' ca principiu fundamental în raporturile internaționale. Cu toate aceste obiecții, nimeni nu a reușit să realizeze opera, care să înlocuiască *Das römische Staatsrecht*. După o exactă prezentare a criticilor aduse operei lui Mommsen, R. subliniază sugestiv impasul contestatarilor marelui savant, citînd verdictul implacabil rostit de Momigliano: '*Mommsen cannot be replaced by people who are smaller than Mommsen*' ! (p. 117). Să nu uităm, de asemenea, că Mommsen, deși octogenar, sistematizează, în 1899, și dreptul penal, publicînd importanta monografie *Das römische Strafrecht* !

⁶⁴ Ce dovadă mai elocventă de recunoaștere a valorii a acestei mari opere mommseniene poate fi decît traducerea ei, aproape imediat după apariție, în Franța – și tocmai de către unul dintre cei mai importanți romaniști de acolo, P. Girard – chiar în perioada cînd relațiile dintre cele două țări erau marcate de umbra dezastrului de la Sédan ? Ce dovadă mai elocventă de solidaritate în cadrul comunității intelectuale internaționale, unită în spiritul promovării științei și a valorilor umane perene ?

⁶⁵ Cum este cazul cu micșorarea, uneori, nemeritată a lui Cicero și Pompeius. Pentru concepțiile politice și morale ale celui din urmă, cf., e. g., G. Wirth, *Bonner Jahrbücher*, 183 (1983) 1-61; K. Christ, *Römische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*³, Darmstadt, 1994, 129 u.

⁶⁶ Atunci cînd vorbește de 'filologie politizantă, de cel mai complet prost gust', de 'considerații istorice infantile'.

vectorsi curg și se unesc, inexorabil, în epoca și personalitatea lui Caesar, cel mai mare om de stat al Romei⁶⁷.

Mommsen a profesat, cu o profundă convingere, concepția că cercetarea științifică modernă nu poate fi realizată decât în cadrul unor instituții specializate, care să asigure cadrul organizatoric, financiar și uman necesar. Editarea 'arhivelor trecutului', misiune supremă a istoricului, impune, în mod obiectiv, atragerea tuturor forțelor naționale și, în egală măsură, cooperarea internațională.

R. pune admirabil în lumină (p. 135-165) modul exemplar în care a știut Mommsen să 'industrializeze' cercetarea științifică germană, plecând de la reformularea rolului Academiei Regale de Științe a Prusiei, care trebuie să devină o 'Großbetrieb der Wissenschaften'. În calitatea lui de secretar al Academiei, pe care a deținut-o peste două decenii între 1874-1895, Mommsen a avut o contribuție decisivă la configurarea unui veritabil plan de acțiune⁶⁸, în cadrul căruia au fost realizate sau lansate impresionante proiecte științifice - *CIL*, *Prosopographia Imperii Romani saec. I-III*, *Thesaurus linguae Latinae*, *Enzyklopaedie der mathematischen Wissenschaften*, *Corpus Nummorum*, marile colecții de texte editate după cea mai strictă metodă filologico-istorică: *Monumenta Germaniae historica*, *Codex Theodosianus*, *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller* etc. - care au asigurat științei germane o glorie nemuritoare.

'Industrializarea' științei, așa cum a conceput-o Mommsen, a avut consecințe multiple. În primul rând, cercetarea istorică va dobândi o bază documentară absolut fascinantă, de neimaginat cu câteva decenii mai înainte. Mommsen însuși a dat cea mai bună pildă în acest sens, valorificând, exemplar, noile *Archive der Vergangenheit* în așa-zisul volum V al *Römische Geschichte*, unde a prezentat - inegalabil până astăzi - provinciile romane de la Augustus la Diocletianus. În al doilea rând, exemplul dat de metodologia, organizarea și eficiența cercetării științifice de către *Altertumswissenschaften* a fost urmat, în spiritul unei admirabile competiții intelectuale, chiar și de secțiunea științelor fizico-naturale a Academiei Prusiei, pentru a fi, apoi, copiat și în afara Germaniei.

Mommsen a căutat, continuu, să realizeze coordonarea - prin Academie și implicarea financiară consistentă a Statului - a tuturor resurselor umane și materiale necesare pentru depistarea, ordonarea, clasificarea și editarea 'arhivelor trecutului'. Astfel, el s-a implicat în reorganizarea și consolidarea *Institutului Arheologic German*, în organizarea *Comisiei Imperiale a Limesului*, în mobilizarea de fonduri pentru diferitele fundații, care finanțau proiectele Academiei.

Un rol important în acest complex îl avea, evident, politica academică și universitară, pe care R. o descrie (p. 145-165) cu aceeași exactitate și competență. Mommsen - datorită relațiilor sale privilegiate, conferite de extraordinarul lui prestigiu științific, cu atotputernicul și influentul director din Minister, *le bon diable*

⁶⁷ Despre actualitatea viziunii mommseniene asupra istoriei romane, cf. și K. Christ, *supra* n. 6, 52.

⁶⁸ Posibil prin sporirea continuă și consistentă, prin eforturile lui Mommsen și a colegilor lui, a bugetului ei.

Fr. Althoff⁶⁹ - a acționat cu toată energia pentru a asigura, în modul cel mai pozitiv, destinele cercetării științifice a domeniului.

Una dintre cele mai importante modalități de a acționa în această direcție a fost, incontestabil, politica de promovare a tinerilor savanți la catedrele libere legate de *Altertumswissenschaften* de la Universitățile germane ori în posturile de cercetători științifici finanțate de Academie. Este evident că Mommsen era referentul cel mai consultat și ascultat de către decidenții în chestiunea catedrelor libere. În această situație, el a căutat mereu să-și promoveze proprii școlari ori ai colegilor lui.

De pomină a fost un concurs la Breslau, unde Catedra de Istorie Antică a fost obținută - la concurență cu viitorul mare istoric al Helladei, Karl Julius Beloch - de către mai tânărul Ulrich Wilcken, școlar al lui Mommsen și viitorul mare papirolog și istoric al lui Alexandru⁷⁰. Beloch, care-și atrăsese, pe drept cuvânt, mînia lui Mommsen printr-o seamă de critici nefondate la adresa acestuia, avînd, și el, o prea ascutită limbă, a replicat cu o *sententia*, care a făcut înconjurul lumii savante: școlarii lui Mommsen ar fi doar niște *papagali*, incapabili de gîndire originală, independență (p. 164)⁷¹.

Într-adevăr, marele savant nu suporta critica ipotezelor sale științifice ori a politicii sale academice. R. prezintă mult exemple edificatoare în acest sens, care arată că Mommsen nu-și cruța, dacă făceau 'defecțiune', nici școlarii și colaboratorii - Hübner, Seeck, Krüger etc. - și nici chiar rudele - August, fratele cel mai mic, cu care a intrat în controversă științifică și Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, propriul lui ginere, care-i critica politica de la Academia Prusiei.

Pe de altă parte însă, Mommsen a apărut consecvent standardele științifice și niciodată nu a făcut vreun compromis în această privință. Toți școlarii lui, care au ajuns să ocupe - spijiniți de el - o catedră universitară au îndrituit pe deplin încrederea acordată. O. Hirschfeld⁷², U. Wilcken, O. Seeck, H. Dessau etc. au adus strălucire catedrelor ocupate.

Plină de spirit este și prezentarea, pe care R. o face lui Mommsen, *profesorul universitar* (p. 132-135). Pentru cei care cred în legenda unui Mommsen, extraordinarul profesor, care ar fi făcut amfiteatrele pline, precum ai noștri Iorga, Pârvan ori Călinescu, dezamăgirea este cu atît mai mare cu cît însuși ilustrul savant mărturisește singur, în 1864, că 'meine Vorlesungen ennuyieren mich und also vermutlich auch mein Publikum'. Cu mărturisita lui plictiseală de a-și ține

⁶⁹ A căror corespondență va apărea în curînd, editată fiind tot de Rebenich.

⁷⁰ A căruia fragedă tinerețe pentru o astfel de catedră îl cam punea pe gînduri pe filologul H. Diels (p. 159).

⁷¹ *Papageiengeschlecht!*

⁷² În perioada pragheză a asprului Hirschfeld, se 'doctorizase', în 1877, Gr. Tocilescu. Nu același succes îl va avea, pe cînd Hirschfeld era la Berlin, și Pârvan, care se ogoia, într-o epistolă adresată lui Iorga (cf. Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, ed. Al. Zub, București, 1973, 68), că eșecul - compensat prin trecerea strălucită a doctoratului la Cichorius - ar avea unele explicații mai puțin ortodoxe: 'De la Berlin a trebuit să plec, deoarece Hirschfeld, cu micile mizerii ce mi le făcea, m-ar fi ținut un an în loc cu doctoratul: după cîte mi-ați povestit și d-voastră despre el, se pare că e un antiromân'.

prelegerile, cu vocea lui ascuțită, subțire, tot Berlinul știa că Mommsen nu era, din acest unghi de vedere, un profesor dăruit cu har.

Împotriva apologiei, R. notează, cu rafinat umor, că Mommsen, în prelegerile lui asupra Imperiului Roman - Republica nu a făcut obiectul nici unui curs ! - ordona prost materia, înșira o platitudine după alta, abia de amintea rolul dreptului, se menținea la generalități despre creștinism și, chinându-se printre trecuții seculi, aștepta, nerăbdător, anul 1885, pentru a scăpa, în sfârșit, de obligațiile didactice.

În schimb, seminariile și exercițiile erau mult mai animate, deși Mommsen vorbea aproape tot timpul, nelăsând loc gândirii și atitudinii independente. Acestea aveau loc acasă la el, în seara fiecărei zi de luni, când - emoționați în fața 'Briciului'⁷³ - studenții audiau atît referatul unui coleg, propus de acesta⁷⁴, dar și recenzia referatului redactată de un alt student. În acest cadru de înaltă rigoare, impus de Mommsen, reușeau să 'fure' meseria de istoric, pentru că, subliniază R., din seminariile marelui savant ieșeau mai curînd 'muncitori harnici și de ispravă' decît capete originale. De aceea un Max Weber, pe care Mommsen îl vedea drept autenticul lui succesor, a 'declinat' onoarea aceasta și, după susținerea unei strălucite teze de habilitare, în anul 1891⁷⁵, și-a croit propriul drum, nevoind să se vejtejească în umbra marelui învățat.

Înflăcăratul pașoptist nu și-a trădat crezul politic și a fost activ în viața politică, sub cele mai diferite forme, pînă la moarte, deși - în fața uriașei sale opere și a unei neostenite activități de organizare a Academiei și a Universității - s-ar putea crede că savantul s-a retras în așa-zisul 'turn de fildeș'. A fost parlamentar activ, l-a susținut și apoi l-a combătut cu energie pe Bismarck⁷⁶, 'cancelarul de fier'. R. arată, cu aceeași forță restitativă, intensitatea angajamentului politic manifestat de Mommsen (p. 165-194), pentru care știința și politica erau nedespărțite, iar o *mentalis reservatio* față de politică era de neconceput (p. 191). Pentru el, politica nu era o profesiune, ci una din datoriile fundamentale ale cetățeanului, care nu trebuia să o lase pe mîna politicianilor.

Impregnat profund de concepțiile liberale ale Revoluției de la 1848 și rămas în zona idealului, Mommsen nu a mai perceput mutațiile profunde ale societății germane, care evolua, mai ales după 1871, pe cu totul alte coordonate decît cele pe care liberalismul pașoptist le admitea ca raționale. Era profund convins că naționalismul radical, iredentismul, antisemitismul reprezintă maladiile 'fanatismului unificării', care nu aveau nimic în comun cu liberalismul și care amenințau cu distrugerea fundamentelor civilizatorii ale națiunii germane. Noul curs al politicii bismarckiene după 1878 l-a dezamăgit profund pe savant⁷⁷, aducîndu-l pînă la

⁷³ Acesta era, între studenți, cognomenul lui Mommsen, datorită teribilului lui spirit polemic.

⁷⁴ Pentru că Mommsen propunea, arareori, teme și atunci cînd era rugat cu insistență.

⁷⁵ *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht.*

⁷⁶ Cf. Otto von Bismarck, *Dokumente seines Lebens*, ed. de H. Wolter, Leipzig, 1986, 197, 362-363.

⁷⁷ Care se întreba, retoric-provocator, într-un discurs prilejuit de aniversarea zilei de naștere - la 18 martie 1880 - a împăratului Wilhelm I: 'Ist das Reich Kaiser Wilhelms wirklich noch

exasperare, așa cum este ea exprimată într-o scrisoare adresată soției sale, Marie Mommsen, la 21 mai 1885, când spune că nu dorește ca pe piatra lui tombală să se afle vreun indiciu că el ar dori, cumva, să rămână în memoria 'acestei națiuni lipsite de coloană vertebală'⁷⁸.

În ultimul capitol (p. 194-225), R. ni-l prezintă - cu aceeași severă cunoaștere a documentației, dar înviorându-și expunerea, nu de puține ori, și cu un rafinat umor - pe Mommsen, în alte câteva ipostaze definitorii: *tatăl*, *savantul-salahor*, *omul de lume*, obișnuitul saloanelor berlineze, dar și pe *omul* Mommsen, cu slăbiciunile și scăderile lui.

Îndată ce a ajuns în situația de a-și întreține o familie, Mommsen, în vârstă de 37 de ani, s-a căsătorit - din dragoste - cu **Marie Reimer**, de 22 de ani, fiica lui Karl Reimer, cunoscutul editor din Leipzig, pe care o cunoscuse în casa tatălui ei, pe vremea când își începuse, acolo, cariera universitară.

Familia lui Mommsen funcționa, cu toată rigurozitatea, după principiile epocii: bărbatul avea datoria de a-și întreține familia, în vreme ce femeia își exercita totala autoritate asupra afacerilor domestice. Împotriva acestei rînduiri, Marie Mommsen nu a protestat niciodată, exemplul ei fiind urmat și de fiica cea mai mare, Marie, măritată cu ilustrul filolog clasic Ulrich von Willamowitz-Moellendorf, singura, de altfel, dintre fetele Mommsen, care s-a căsătorit. *Family planning*, emanciparea femeii și alte asemenea modernisme nu aveau căutare în familia Theodor Mommsen, care a avut 16 copii, din care 4 au murit la vîrstă fragedă.

În familia sa - sfîntă pentru Mommsen - îndeplinirea conștiințioasă a datoriei, disciplina, respectul reciproc constituiau elementele fundamentale ale existenței și funcționării ei. Copiilor le-a fost limpede, de la bun început, că singura lor șansă de promoție socială era doar munca necontenită și nu averea părinților, practic inexistentă, cu toate veniturile relativ consistente obținute de *Herr Professor*, dar, oricum modeste, pentru o familie atît de numeroasă. 'Copiii nu vorbesc neîntrebați', limba germană literară ca normă lingvistică în casă, imposibilitatea de a comenta deciziile părinților erau cîteva din principiile urmate de soții Mommsen în educația copiilor lor.

Camera de lucru a lui Mommsen era deschisă doar lui Lump, cîinele familiei, și, mai tîrziu, nepoților. Năpădit de cărți, savantul lucra fără încetare oriunde se afla - atunci cînd nu avea vreo perioadă de depresie psihică - și de multe ori conductorul tramvaiului era nevoit să-i atragă atenția cînd trebuia să coboare.

das Land Friedrich des Großen, das Land der Aufklärung und der Toleranz, das Land, in dem nach Charakter und Geist, und nicht nach Konfession und Nationalität gefragt wird ?' (p. 188).

⁷⁸ 'Die Zeiten haben sich geändert; die öffentliche Meinung behandelt die Liberalen jetzt wie vor einem Menschenalter die Konservativen; wer nicht umschlägt oder sich eklipsiert, der wird gehetzt wie ein toller Hund. Das sage ich Dir jetzt, und Du wirst mir gehorchen, auch wenn ich nicht mehr bin: *Auf meinem Grabe soll weder ein Bild noch ein Wort, nicht einmal mein Name stehen, denn ich will von dieser Nation ohne Rückgrat persönlich so bald wie möglich vergessen sein und betrachte es nicht als Ehre, in ihrem Gedächtnis zu bleiben*' (p. 188, subl. Lica).

Pentru a putea transporta mai ușor multele cărți își croise buzunare uriașe la palton, în care să încapă enormele tomuri. Noaptea, urcat pe scară pentru a ajunge la rafturile de sus, citea, cu ochelarii pe frunte datorită puternicei miopii, la lumina lumînării, care i-a ars, nu de puține ori părul, purtat lung. Astfel s-a întâmplat, poate și în noaptea de 12 iulie 1880, când i-a ars camera de lucru, unde se aflau biblioteca, însemnările și notele, dar, mai ales, prețioase manuscrise ale autorilor antici, împrumutate de la marile biblioteci !

Stilul de muncă al lui Mommsen, asemuit cu cel al unui **Kärner**⁷⁹, îi impresiona i-i teifia pe contemporani. Ajuns la Oxford, constată, extrem de supărat, că biblioteca Bodleiana se deschide abia la 9 dimineața și nu la ora 7, când el era deja în fața ușii ! La Florența, pe când edita *Variae* ale lui Cassiodorus, lucra, în chilia unei mănăstiri, de la 7 la 17, nevoit să stea în picioare, datorită aceleiași miopii, care-l împiedica să vadă bine, șezînd, textele mauscrite.

Marile sale proiecte editoriale - inscripții, autori antici etc. - excludeau *de plano* efortul individual, ele fiind posibile doar în condițiile 'industrializării' cercetării științifice, pe care Mommsen a condus-o cu un talent neobișnuit, dar și într-o manieră dictatorială⁸⁰, socotind ca 'parlamentarismul' nu-și are rostul aici, ci, mai curînd, disciplina și autoritatea unui general prusac. Avea dreptate Wilamowitz-Moellendorf sau, mai degrabă, Momigliano, care binecuvînta *tirannia di Mommsen*, căreia îi datorăm *Corpus Inscriptionum Latinarum* și *Monumenta Germaniae historica* (p. 211) ?

Mommsen era o prezență activă în saloanele berlineze, acolo unde se întâlneau savanți, artiști, muzicieni, politicieni, funcționari superiori și unde se discutau teme dintre cele mai diverse, aveau loc audiții muzicale și unde se constituiau și consolidau importante relații pentru succesul unor proiecte științifice și pentru promovarea intereselor Universității. El nu-și putea permite un stil de viață, precum cel al aristocrației ori al marii burghezii, pentru ca locuința lui să se prenumere printre saloanele Berlinului, dar, din cînd în cînd, invita colegi de la Universitate, prieteni politici, funcționari superiori din Minister etc., la foarte reușite întâlniri, excelent organizate de Marie Mommsen, asistată de fiicele ei.

Ultimii ani de viață a lui Mommsen au fost întunecați de tot mai dese căderi depresive, ereditare, care-l țineau departe de masa de lucru. Dar, odată ce se simțea relativ fortifiat, i se părea că ritmul muncii lui și a colaboratorilor lui nu este îndeajuns de accelerat. Aceste depresii erau accentuate și de dezamăgirile politice, de sentimentul tot mai accentuat al însingurării, care-l făceau imprevizibil, contradictoriu, iar colegilor cei mai apropiați apărîndu-le chiar demonic.

⁷⁹ Am tradus **Kärner** prin **salahor**, termenul acestea pîrîndu-mi mai sugestiv decît cel de **zilier**. Mommsen era numit de către contemporani 'mit dem heute selten gewordenen Begriff 'Kärner', der sich von 'Karren' ableitet und ursprünglich den Fuhrmann bezeichnete. 'Kärnerarbeit' war die harte, wenig geachtete Arbeit eines Tageslöhners' (p. 208).

⁸⁰ Nu de puține ori, ginerele său, Wilamowitz-Moellendorf, vorbea de *Caesarnatur*, de *Despotismus* !

Trebuie spus - ceea ce R. nu ezită să o facă - și că Mommsen a fost dintotdeauna înclinat spre ironie acidă, zeflema, chiar batjocură⁸¹, accentuate atunci când se afla în brațele lui *Liber Pater*, 'eliberatorul părinte, **vinul**' (p. 217). Despre această înclinare a lui Mommsen, Max Weber spunea, deosebit de sugestiv, că '*Mommsen rezistă la două pahare de vin, dar bea, întotdeauna, trei*' (p. 218). După ce bea cele 'trei' pahare, Mommsen crea, în public, situații dintre cele mai penibile.

R. subliniază și faptul că Mommsen pune, în toate, o pasiune nepotolită. Le spunea fiilor lui că drumul ales în viață, oricare ar fi acela, trebuie să fie urmat cu pasiune. La Mommsen se referea Max Weber când susținea în fața studenților lui de la München prelegerea *Știința ca profesie*: cel ce-și alege știința ca profesie - dar nu o face cu pasiune ! - ratează totul.

Spre sfârșitul vieții, obsedat de organizarea cercetării științifice și a editării 'arhivelor trecutului', Mommsen - cel care revoluționase știința antichității romane - nu mai credea în valoarea acestei opere, socotind că el s-ar distinge doar prin talentul lui organizatoric. Considera că Wilamowitz-Moellendorf și Harnack erau savanți mai importanți decât el ! R. formulează, pregnant, că '**Maestrul a devenit, definitiv, un ucenic**' (p. 221).

În finalul fascinantei lui biografii mommseniene, R. se întreabă, firesc: '*Doch was bleibt von Mommsen ?*' Dacă nu mai pot fi contemporane cu noi statutul avut în secolul XIX de științele Antichității ori etica muncii, așa cum o înțelegea Mommsen, cele spuse de Harnack, potrivit căruia oricine studiază ori predă istoria Antichității este școlarul lui Mommsen, își păstrează întreaga actualitate.

Dar aceasta este numai o parte din moștenirea mommseniană. Pe bună dreptate, R. pune în evidență efortul marelui savant de a 'internaționaliza' știința: 'internationalité, qui n'égale les nations, mais qui leur enseigne de se comprendre', simțul său civic superior, care credea în responsabilitatea intelectualilor și făcea din curajul civic prima îndatorire a oricărui cetățean. Aceste convingeri reprezintă o parte semnificativă a moștenirii pe care Theodor Mommsen a lăsat-o umanității (p. 233)

*

Suverană cunoaștere și dominare a materiei, expunere admirabil construită, stil deosebit de agreabil, umor fin, atitudine obiectivă, lipsită de accente apologetice, acestea ar fi - sintetic exprimate - calitățile esențiale ale biografiei lui Mommsen, redactată de Stefan Rebenich, care a ridicat, astfel, un *monumentum aere perennius*, în memoria marelui savant, acum, la 100 de ani de la dispariția lui.

Galați

⁸¹ Sînt prea bine cunoscute, *e. g.*, scandalurile provocate de Mommsen în Italia. În cursul primei lui călătorii în Italia, intrat într-o dispută epigrafică cu doi influenți savanți ieziuiți italieni, i-au scăpat, pe loc, 'măgulitoare' expresii precum 'Pfaffenvolk' ori 'Lausezeug' (p. 49). Mult mai tîrziu, în 1885, aflat în biblioteca Vaticanului, este singurul care nu se ridică sa-l salute pe papa Leon al XIII-lea, care intrase în sala de lectură ! Un adevărat scandal, cu mare ecou în presa italiană și germană, chiar oficialitățile germane fiind nevoite să-l atenționeze pe Mommsen și să-i ceară o explicație, savantul rămînînd însă impasibil (p. 219).